

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

ANTROPOGEN LANDSHAFTSHUNOSLIK VA UNING SHAKLLANISHI.

Nomonjonov Axrorbek Avazbek o'g'li

Andijan Davlat Pedagogika Instituti Tabiiy fanlar fakulteti

Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari yo'nalishi 301-guruh talabasi

ANATATSIYA: *Ushbu maqolda antropogen landshaftshunoslik, uning shakllanish xususiyatlari, antropogen ta'sir kuchi, antropogen landshaftlar haqidagi dastlabki tushunchalar, antropogen landshaftlarni turlari, antropogen landshaftlarning tuzilishi hadida so'z yuritilgan.*

KALIT SO'ZLAR: *landshaftshunoslik, landshaft, antropogen ta'sir, antropogen landshaftshunoslik, antropogen tushuncha, landshaftshunoslikning shakllanishi.*

Yer yuzida inson paydo bo'lganidan buyon tabiatga ta'sir ko'rsatgan holda, muayyan yo'nalishda o'zgartiradi va har hil landshaftlar ko'rinishi yuzaga keladi. Inson xo'jalik faoliyati tufayli tabiatga ta'sir ortib borarkan, antropogen ta'sir ba'zi shakllarda esa antropogen yuk ham deb atala boshlandi. Landshaftlarning o'zgarish darajasi ko'rsatkichi antropogen ta'sirning katta-kichikligi, ularning tabiiy xususiyatlari, morfologik shakllari kabilar bilan bog'liq hisoblanadi. Bugungi kunda antropogen omil, tabiiy landshaftlarning shakllanishi hamda o'zgarishida bosh omil hisoblanadi. Aholi sonining ko'payishi va ishlab chiqarish texnikalarining takomillashishi sababli uning roli ortib boradi. Dastlab rus olimlaridan V.V. Dokucheyev, A.I. Voyeykovlar ilmiy izlanishlarida inson faoliyati ta'sirida tabiiy muhitning o'zgarishi haqida fikr yuritganlar. V.I. Vernadskiy insonning qudratli geologik kuchga aylanganligini ta'kidlaganda ham adashmagan edi. Yu.G. Saushkin, V.L. Kotelnikov, B.V. Bogdanov antropogen landshaftshunoslikning shakllanishiga turtki berdi. Ayniqsa Yu.G. Saushkinning (1946) "Ma'daniy landshaftlarni o'rganish uchun geografiyaning alohida tarmog'i bo'lishi kerak" deb aytgan fikri asos bo'ldi. Bir yildan so'ng (1947) o'zining monografiyasida qishloq xo'jalik landshaftlari haqida aniq fikrlarni bayon qilgan. Antropogen landshaftlar haqidagi dastlabki tushunchalar XX asr boshlarida V.P. Semyonov-Tyanshanskiy tomonidan asoslangan bo'lsa, antropogen landshaftlarni S.V. Kolesnik, N.A. Solnsev, A.G. Isachenko, F.N. Milkov, M.G. Sergeev, A.I. Perel'man, V.B. Sochava va boshqa bir qancha olimlar o'rganishgan. F.N. Milkov dastlab yerda landshaft qobig'ining geoxronologik rivojlanishini uch bosqichga bo'lgan (1986) va uchinchi bosqichni antropogen bosqich deb atagan edi. F.N. Milkov 1990 yilda qator izlanishlardan so'ng antropogen bosqichni ham to'rt davrga ajratib, tabiat-jamiyat munosabatlarining uzoq tarixini ochib berdi.

1. Eng qadimgi davr - Yuqori paleolit, 30 ming yil davom etgan
2. Qadimgi davr - asosan mezolit (o'rta va yangi tosh asri, bronza asri)
3. Yangi davr (temir asri)

4. Eng yangi davr - XX asr o'rtalaridan buyon.

Shunga asosan inson dehqonchilik bilan ikkinchi bosqichdan tabiiy landshaftlarga ta'sir eta boshlaganligini ko'ramiz. F.N. Milkov o'zining "Ландшафтная сфера земли" (1970) nomli risolasida inson tomonidan o'zgartirilgan landshaftlar bilan antropogen landshaftshunoslik shug'ullanishini aytgan edi. Oradan biroz yil o'tgach 1986 yilda "antropogen landshaftlar tabiiy tizimdan iborat komplekslardir. Ularning eng asosiy xususiyati o'z-o'zidan rivojlanish belgilarining mavjudligidir" deb yozgan edi. Olim barcha antropogen landshaftlarni sinflarga bo'lib olishni tavsiya etadi. Asosiy belgi sifatida inson faoliyatining turi va landshaftlarda qay darajada aks etganini hisobga olishni tavsiya qiladi. Olimning tavsiya etgan antropogen landshaftlar haqidagi fikrlarida ozgina kamchilik mavjud, chunki turlarga bo'lingunga qadar tasnif obyekti landshaft hisoblangan, keyingi bo'linishda joy va urchish turlari ajratib ko'rsatilganidir. Vaholanki, landshaft ham, joy va urchish ham o'z tasnifiga ega bo'lishi kerak.

XX asrning 40-50 yillarida geografik adabiyotda «madaniy landshaftlar» yoki «o'zgartirilgan landshaftlar»ga bag'ishlangan ilmiy maqolalarning birin-ketin paydo bo'lishi (masalan, Yu.G.Saushkin, 1946, 1951; V.L.Kotelnikov, 1950; B.V.Bogdanov, 1951 va h.) antropogen landshaftshunoslik poydevorining shakillanishiga kuchli turtki bo'ldi. Bu borada ayniqsa Yu.G.Saushkinning (1946) «Madaniy landshaftlarni

o'rganish uchun geografiyaning alohida tarmog'i bo'lishi kerak», degan fikri muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Uning 1947 yilda nashr qilingan monografiyasida esa qishloq xo'jalik landshaftlari haqida jiddiy fikrlar keltirilgan. 1970 yilda Voronej davlat universitetining professori F.N.Milkov o'zining «ландшафтная сфера земли» nomli kitobida «Inson tomonidan o'zgartirilgan va barpo etilgan komplekslarni o'rganish bilan antropogen landshaftshunoslik shug'ullanishi kerak» deb ta'kidlab o'tganidan so'ng landshaftshunoslik tarkibida yangi bir ilmiy yo'nalish – antropogen landshaftshunoslik shakillana boshladi. Bu yo'nalishni A.A.Makunina (1974) hatto «bilimlarning yangi tarmog'i» deb atadi. Antropogen landshaftshunoslik ilmiy yo'nalishining muammoli masalalari qator ilmiy anjumanlarda (masalan, Voronejda 1972, 1975, 1978 yillar, Orenburgda 1980 yil, Tambovda 1981 yil) qayd etilgan va munozaralardan o'tgan. «Вопросы географии» to'plamining 1977 yilgi 106 maxsus soni ham antropogen landshaftshunoslikning nazariy, metodologik va regional masalalariga bag'ishlangan. Bu borada antropogen landshaftlarning tuzilishi, o'rganish metodlari va amaliy jabhalariga bag'ishlangan maqolalar to'plami (Voronej, 1988) e'tiborga loyiqdir. Antropogen landshaftlar haqida ko'pgina ma'lumotlarni A.M.Ryabchikov (1972), Ye.V.Milanova, A.M.Ryabchikov (1979), L.I.Kurakova (1976, 1983) va boshqalarning ishlarida uchratish mumkin. Umuman inson va landshaft, inson va tabiat muammolari ko'pgina landshaftshunos, tabiiy geografiya nazariyasi olimlari e'tiborini doimo o'ziga jalb qilib turgan (masalan, I.P.Gerasimov, N.A.Gvozdetskiy, D.L.Armand, T.V.Zvonkova, A.G.Isachenko, V.S.Preobrajenskiy, N.A.Solntsev va boshqalar). Ammo antropogen landshaft tushunchasi haqida olimlar orasida yakdillik yo'q. Bu atamani har kim har xil va

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

munozarali talqin qilmoqda. Hozirgi kunda antropogen landshaftshunoslik yo'nalishining asoschisi F.N.Milkov (1973) ekanligini ko'pchilik geograflar e'tirof etyapti. Shu sohada qator ilmiy asarlar yaratgan bu olimning fikricha, insonning xo'jalikdagi faoliyati natijasida yangitdan barpo bo'lgan landshaftlar ham, inson ta'sirida bironta komponenti tubdan o'zgargan tabiiy komplekslar ham antropogen landshaft hisoblanishi kerak. Keyinchalik F.N.Milkov (1986): «antropogen landshaftlar tabiiy landshaftlarga o'xshab, teng ahamiyatli bo'lgan komponentlar tizimidan iborat komplekslardir. Ularning eng asosiy xususiyati o'z-o'zidan rivojlanish belgilarining mavjudligidir», deb yozgan edi. Yu.G.Saushkin (1946) esa inson faoliyati natijasida elementlari orasidagi o'zaro aloqalari o'zgargan har qanday tabiiy muhitni «madaniy landshaft» deb ataydi. Bu madaniy landshaft haqidagi adabiyotda e'lon qilingan izohlardan birinchisi edi. «Охрана ландшафтов» izohli lug'atida: xususiyatlari inson faoliyati natijasida yuzaga kelgan landshaftlar antropogen landshaftlardir va ular o'zining tabiiy ta'riflarini saqlab qolgan taqdirda ham o'zida madaniy o'simliklar, o'zgargan tuproq xususiyatlari, yer osti va usti suvlari tartibi ko'rinishida «antropogen» mazmun kasb etgan bo'ladi, deb yozilgan. Bunday holda biz Yer yuzida tarqalgan landshaftlarning ko'pchiligini antropogen landshaftlar qatoriga kiritsak bo'ladi. Ular tabiiy sifataridan bo'lak, ikkinchi xil, ya'ni ijtimoiy sifatarlar ham kasb etgan bo'ladi. Shuning uchun bo'lsa kerak V.S.Preobrajenskiy va L.I.Muxina (1984) – barcha landshaftlar Yer landshaft qobig'ining tarkibiy qismlari sifatida o'zining kelib chiqishi bo'yicha «Tabiiy-antropogen geotizimlardir», deb yozadilar. Ba'zan F.N.Milkov (1988) ham antropogen landshaftlarning ayrimlari tabiiy-antropogen landshaftlar kategoriyasiga kirishi mumkinligini ta'kidlaydi. Ushbu fikrlarga qarama-qarshi A.G.Isachenko (1976): landshaftlarni «tabiiy», «antropogen», «madaniy» deb bo'lib o'rganishning o'zi to'g'ri emas, deb yozadi. Chunki bu holda biz landshaft yoki antropogen deb atalmish landshaftlarni tabiiy qonuniyatlar ta'siri doirasidan chiqarib qo'yayotgandek bo'lar ekanmiz. A.G.Isachenkoning fikricha, madaniy landshaftlarda tabiiy komponentlar orasidagi aloqalar jamiyat manfaatlarini ko'zlagan holda, ilmiy asoslangan va oqilona o'zgartirilgan bo'lishi kerak. Shunga hamohang fikrni biz V.B.Sochavaning (1978) ishida ham uchratamiz. U insonning bevosita yoki bilvosita ta'sir etishi natijasida geotizimlarda ro'y beradigan o'zgarishlarni «geotizimlarning antropogen dinamikasidir», deb yozadi. V.B.Sochavaning fikricha, hozirgi antropogen landshaftlar insonning tabiat bilan bo'ladigan bunyodkorlik ko'rinishidagi hamkorligi bo'lmay, ko'pincha insonning tabiatga stixiyali, ilmiy asossiz tarzda ta'sir etishi natijasida hosil bo'ladi. Shuning uchun ko'pchilik antropogen landshaftlarni inson bilan tabiat o'rtasida yuzaga keladigan. Inson tomonidan tabiatning ichki imkoniyatlarini rivojlantirish, tabiiy jarayonlarni faollashtirish, geotizimlarning samaradorligini oshirish va hokazolarga qaratilgan tadbirlar tizimini amalga oshirish maqsadida yaratilgan geotizimlarni V.B.Sochava «bunyodkorlik geotizim» lari deb, ataydi. V.I.Prokayev (1983) ham hududlarning tabiiy geografik bo'linishidagi antropogen omilning ahamiyatini hisobga olish haqida so'z yuritarkan, faqat geologo-geomorfologik asosi inson tomonidan o'zgartirilgan geokomplekslarnigina antropogen kompleks deb atash

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

mumkin. Uningcha, landshaftning ayrim komponentlari inson tomonidan o'zgartirilgan bo'lsayu, ammo geologo-geomorfologik zamini o'zgarmay qolgan bo'lsa, bunday landshaft inson ta'siri to'xtatilgan taqdirda o'zining avvalgi tabiiy holatiga qaytadi. Ularni V.I.Prokayev landshaftlarning antropogen modifikatsiyasi deb hisoblaydi. N.A.Soltsev (1960) esa landshaftni o'zgartirish uchun albatta uning geologo-geomorfologik asosi o'zgartirilgan bo'lishi kerak, deb hisoblaydi. Bu bir vaqtlar N.A.Soltsevning o'zi ilgari surgan va komponentlarning o'zaro teng kuchli emasligi, ularning hosil bo'lishida oldinmakiylik mavjudligi hamda oldin hosil bo'lgan komponentlar «kuchliroq» hisoblanib, keyin hosil bo'lgan komponentlarga ko'proq ta'sir ko'rsatadi, degan fikrning davomidir. Uning fikricha, geologik yotqiziqlar va relyev (yoki geologogeomorfologik asos) «kuchli» komponent, iqlim va suvlar o'rtacha kuchga ega komponentlar, tuproq, o'simlik va hayvonot «kuchsiz» komponentlar hisoblanadi. N.A.Soltsevning ushbu fikrlariga qarama-qarshi V.B.Sochava (1978) boshqacharoq mulohazalar keltiradi. Uning yozishicha, ayrim tabiiy komponentlar o'z rivojlanish jarayonida turli darajada va turli jadallikda o'zgarishga moyil bo'lar ekan. Turli xil tashqi kuchlar, shu jumladan, inson ta'sirida ham, tez o'zgaruvchan va harakatchan komponentlar geotizm strukturasi hal qiluvchi hisoblanar ekan. V.B.Sochava issiqlik, namlik va biotani landshaftning ana shunday hal qiluvchi komponentlariga kiritadi. Komponentlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ularning har biri tarkibida boshqa barcha komponentlarga xos bo'lgan moddalar ham ishtirok etadi. Masalan, landshaftning havo komponenti tarkibida atmosfera gazlaridan tashqari, suv bug'lari, turli chang zarralari, o'simlik changlari, turli mikroorganizmlar ham aralashgan bo'ladi. Xuddi shunday landshaft suvlari tarkibida ham havo, erigan, nuragan va yuvilgan tog' jinslari, o'simlik va hayvonot, ular qoldiqlari va h.k. uchraydi. F.N.Milkov (1986) tavsiya etgan antropogen landshaftlar tasnifining eng asosiy kamchiliklaridan biri shundaki, to turlarga bo'lingungacha asosiy tasnif obyekti bolib landshaft hisoblangan bo'lsa, keying bo'linishda esa joy turlari va urochishe turlari ajratilishidir. Vaholanki, landshaftlar ham, joy turlari ham, urochishelar ham alohida-alohida o'z tasnifiga ega bo'lishi kerak. K.A.Drozdov (1988) O'rta Rossiya balandligi landshaftlarni o'rganish asosida landshaftlar (fatsiyalar, urochishelar, joylar) tasnifini quyidagi 5 qoidaga amal qilgan holda tuzilishi kerak, deb yozadi.

1. Antropogen landshaftlar tasnifi har xil belgilarga asoslanishi mumkin (xo'jalikdagi ahamiyatiga qarab, genezisi (kelib chiqishi) bo'yicha, o'zini o'zi boshqara olish darajasi va h.). Ammo o'simliklar va hayvonot klassifikatsiyasiga o'xshash har bir muayyan landshaftning invarianti hisobga olingan holda tuzilgan asosiy tasnifi tarixi bo'lishi kerak.

2. Asosiy tasnif bir vaqtning o'zida ham antropogen, ham tabiiy komplekslarni hisobga olib, ularni keskin ajratib qo'ymasligi kerak.

3. Tasnif fatsiyalar uchun alohida, urochishelar uchun alohida va boshqa komplekslar uchun alohida bajarilishi lozim.

4. Fatsiyalar (shuningdek, boshqa tabiiy geografik komplekslar ham) tasnif qilinganda bo'limlar, sinflar, oilalar, navlar va xillarga bo'linadi. Fatsiya xili

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

o'simlik yoki hayvonot xili kabidir.

5. Har bir tasnif birligini ajratishda bir vaqtning o'zida ikkita (ham geologeomorfologik, ham bioiqlimiy) belgilardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

N.I.Axtirtseva (1977) esa landshaftlarning o'zgartirilganligi darajasi hamma landshaftlarning antropogenlashish jarayonining yo'nalish xususiyatlari asosida antropogen landshaftlarning besh turini ajratadi.

1. O'zgartirilgan landshaftlar – bunda landshaftlarning strukturasi, inson tomonidan kuchli o'zgartirilgan bo'lishiga qaramay, birlamchi tabiiy landshaftlarning strukturasi eslatadi.

2. Renaturlashgan landshaftlar turi tabiiy rivojlanish jarayonida dastlabki landshaftlarning ko'rinshini egallagan avvalgi ichki tabiiy muvozanatiga qaytgan antropogen landshaftlardan iboratdir.

3. Transformatsiya qilgan antropogen landshaftlar turi. Bular sifat jihatdan yangilangan o'simlik qoplami bilan farqlanadi va turli guruhlariga bo'linadi. Masalan, haydab ekin ekilgan dasht yoki kesib yuborilgan o'rmonlar o'rnida hosil bo'lgan dala landshaftlar guruhi, o'tloq yoki dasht o'rnida hosil bo'lgan dala landshaftlari guruhi, o'tloq yoki dasht o'rnida barpo etilgan o'rmon antropogen landshaftlar guruhi va h.k.

Xulosa qilib aytganda, yer yuzida inson ta'sirida ozmi-ko'pmi o'zgarmagan yoki insonning bevosita yoki bilvosita ta'siri asoratini sezmaganda landshaftlar deyarlik qolmagan. Ammo qaysi landshaft qay darajada antropogenlashgan va ularni qachon antropogen landshaft deb atash mumkin yoki tabiiy landshaft qachon antropogen landshaftga aylanadi, degan savollarning javobi haligacha muammoli va munozaralidir. Ana shunday munozarali savollardan yana biri – tabiiy landshaftlar antropogen landshaftlarga aylanishi uchun uning bir komponentinigina o'zgartirish kifoyami yoki barcha komponentlar bir yo'la o'zgartirilgan bo'lishi kerakmi, degan savoldir. Bunga javoban F.N.Milkov (1978) tabiiy landshaftni antropogen landshaftga aylantirish uchun uning xohlagan bir komponentini o'zgartirish kifoya deb hisoblaydi. Bu fikrning asosida komponentlarning landshaft hosil qiluvchi omil sifatidagi ahamiyati tengdir, degan tasavvur yotadi. Bir vaqtlar V.V.Dakuchayev, L.S.Berg (1947) lar ham komponentlarni teng ahamiyatli deb hisoblaganlar. L.I.Kurakovaning (1976) fikricha, landshaftlarning eng umumiy xususiyatlaridan biri undagi bironta komponentning o'zgartirilishi zanjirsimon tarzda boshqa komponentlarni va landshaftni butunlay o'zgarishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOT:

1. Zokirov SH.S. Landshaftshunoslik asoslari. –T.: Universitet, 1994.
2. Zokirov SH.S. Antropogen va amaliy landshaftshunoslik. –T.: Universitet, 1998.
3. Zokirov SH.S. Kichik hududlar tabiiy geografiyasi. –T.: Universitet, 1999.
4. Isachenko A.G. Landshaftovedenie i fiziko-geograficheskoe rayonirovaniye. -M.: 1991.

